

Hywa hanlygy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 январа, 2025
Hywa hanlygy HİVE HANLIĞI

Hive, 1804-1920 yılları arasında Orta Asya'da hüküm sürmüş bağımsız Türkistan hanlıklarından biridir. Bu hanlığın sınırlarını oluşturan coğrafya, aslında kadimî medeniyetlere merkezlik yapmış olan Harezm'dir. "Harezm, Amu-Derya'nın aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkenin ve bu ülkede, XIII. asra kadar, dilini muhafaza ederek yaşamış olan şarkî İran kavminin ismidir." [1]

Harezm, cihan medeniyetinin gelişmesinde çok önemli roller oynayan mukaddes ülkelerden biridir. Bu aziz zeminde doğan büyük zatların isimleri bütün dünyada büyük bir ihtiram ile anılmaktadır. Bilim ve uygarlığa çok büyük hizmetleri olan Ebu Reyhan Birunî'nin tabiri ile söylemek gerekirse "İnsan ihtiyaçlarının ortaya çıkardığı bilimlerin" her biri bu coğrafyada şekillenmiştir. S.P.Tolstov ve Y.G.Gulamov, uzun yıllar boyunca yapmış oldukları arkeolojik araştırmalarla Harezm'in kadimî zamanlarda da zengin bir medeniyete sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. [2]

Gulamov, bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Harezm'de tarımın oldukça gelişmiş olmasının sebebi; çok eski zamanlarda bile bu coğrafyada sunî sulama işinin yapıyor olması ve aynen Mısır, Mezopotamya hem de başka memleketlerdeki gibi üstün bir seviyede bulunmasıdır." [3]

Bu yüksek medeniyet, o devir biliminin gelişmesine de etki etmiştir. Bu aziz zeminden bilim dünyasının büyük simaları Ebu Abdullah El Harezmî, Muhammed Musa El Harezmî, Ma'mun Akademisini yöneten Birunî ve Zamahşerî gibi alimler, şairler, tarihçiler ve edipler yetişmişlerdir.

Yukarıda isimleri zikredilen bu alimler, bilimin birçok sahası ile ilgili değerli eserler vermişlerdir. Böylece bir çok bilim dalının temelleri bu eserler aracılığı ile oluşturulmuştur. Lakin Harezm'de yaratılan bu yüksek medeniyet, Cengiz Han'ın

bu coğrafyayı istilasıyla yok olup gitmiştir. Bu durum, uzun yıllar Harezmi'de merkezî bir otoritenin kurulmasına kadar devam etmiştir. Harezmi; Timur, Abdullah Han, Nadir Şah vd. hükümdarların yönetimi altında bulunmuştur. Fakat, Ebulgazi Anuşah (1643-1663) Devri'nde hanlık çeşitli yönlerden biraz canlanmaya başladı. Sulama inşaatları kurularak tarım alanında önemli gelişmeler sağlandı.

Hive Hanlığı XVIII. asrın sonlarında, çok derin siyasî bir kriz içinde bulunmaktaydı. Bu kriz kabileler arasında meydana gelen kanlı savaşlar, han ile derebeyleri, göçebeler ile yerli halk arasındaki çarpışmalar ve bununla birlikte dış düşmanlar ile yapılan savaşlar neticesinde ortaya çıkmıştı.

Söz konusu olayların bu devir Harezmi'nin ekonomik gelişmesine de olumsuz etkileri olmuştur. Ülkenin böyle kötü bir durumda bulunmasına rağmen ve de aynı zamanda derebeyleri arasında durmaksızın devam eden kanlı çatışmaların olduğu bir ortamda, Kongrat sülalesi liderlerinden Eşmuhammed oğlu Muhammed Emin İnak, devleti egemenliği altına almaya çalışmaktaydı.

Muhammed Emin İnak, hanlığın yönetimini ele geçirinceye kadar *Hive'de, uzun yıllar Türkmen-Yovmut derebeyleri hüküm sürdüler.* Onlarla mahallî Özbek derebeyleri arasında yönetimi ele geçirmek için yapılan mücadeleler neticesinde memleket viran oldu, halk ise ağır şartlar altında açlık ve sefalet içinde yaşadı.

Bu mücadeleler esnasında XVIII. asırda Harezmi halkının ne kadar acınacak bir durumda olduğunu Munis şu şekilde ifade etmektedir: "Ondan sonra derebeyleri Hazarab, Hankah ve Aral'dan başka bütün yerleri Harezmi topraklarına kattılar. Yovmutlar'ın zulüm ve eziyetleri o kadar fazlalaştı ki iki kale halkı birbiri ile ilişki kuramaz ve hiçbir yerden yardım alamaz hale gelmişlerdi. Bu sebeple Harezmi diyarında salgın hastalıklar baş gösterdi. Halk, bu durumdan kurtulmak için mahalle mahalle, kabile kabile bulundukları yerlerden göç etmeye başladılar. Özellikle Buhara tarafına gelip açlık belasından kurtuldular. Kaçmaya kudreti yetmeyen halk, çocuklarını Kazak ve Karakalpaklar'a satarak nafakalarını temin ettiler. Yovmutlar dahi bu çocukları çalıp satmaya

başladılar. Ekserî kaleler ve şehirler harap olduğundan kentler, mezarlar ve boş araziler iskan yerleri olmaya başladı. Hive'nin büyük imaretleri yıkılıp onun yerine yüksek duvarlarla çevrili binalar yapılmaya başlandı. Vahşi canavarlar insanların başına yönetici oldu. Bunun sonucunda mamur şehirde sadece 40 ev kaldı. Bazı kişilerden işittiğime göre bunların sayısı sadece 15 idi. Cuma namazını kılmak için ancak üç ya da dört kişi bulunabiliyordu. Açlık ve sefalet öyle bir boyuta ulaştı ki köpek ve eşek eti insanlara helal olmaya başladı. Bazı yerlerde insan eti de yediler.”[4]

Harezm'de yaşayan insanlar, açlık ve sefalet belasından kurtulmak maksadıyla aileleri ile Buhara'ya doğru kaçmaya mecbur kaldılar. Bir zamanlar Harezm'den kaçmak zorunda kalan Muhammed Emin İnak, tekrar Harezm'e geri döndü.

“Onu şehir ve köylülerin ileri gelenleri desteklediler. Muhammed Emin İnak, *Türkmen serdarları üzerinde egemenlik kurmak için başlattığı mücadeleler döneminde memlekette siyasî hükümlanlığı kendi ellerinde tutan Türkmen derebeylerine karşı* ve bununla birlikte Buhara hanlığının etkisinde olan Aral Mangıtlarına karşı da mücadeleye başladı. Bu mücadeleler sonucunda memleket sefalet ve zulüm altında kaldı. Özellikle şehirler yokluk içine düştü. Ağır şartlar altında kalan şehir ahalisi isyan başlattı. Bu isyana büyük toprak sahiplerini destekleyen şehir asilzadeleri öncülük etti. Büyük toprak sahipleri hakimiyetlerini merkezîleştirme taraftarı olduklarından iktisadî hayatın kötüye gidiş i onların da işine gelmiyordu. Bu sebeple Kongratlar bu mücadelede Muhammed Emin İnak'ı ön plana çıkardılar ve ona çok büyük destekte bulundular.”[5]

Devlet yönetimini ele geçirmek ve kendi hükümlanlığını ilan etmek için Muhammed Emin İnak, emirler, büyük toprak sahipleri, tüccarlar ve din adamlarının da desteğini almaktaydı.

Harezm'de iktidarı elinde bulunduran Kongratlar sülalesine ilk zamanlar Muhammed Emin İnak liderlik yaptı. O, han sülalesinden olmasa bile bütün gücü elinde bulundurarak memleketi sahte hanlar silsilesinden biri olarak idare etti.

Bu devirde sahte han olsa da o kişinin han olması gerekiyordu. Çünkü mahallî halk içinde hanın taraftarları çok fazla idi.

Muhammed Emin İnak'ın oğlu İvaz İnak (1790-1804) da babasının işini devam ettirdi. Lakin İvaz İnak'ın oğlu İltüzer (1804-1806), V. Ebulgazi'yi tahtan indirip kendisini Kongrat sülalesinin hanı olarak ilan etti.

Buhara Hanlığı ile yapılan savaşta İltüzer suda boğularak öldü. Hive askerleri yenilgiye uğradı. Bundan sonra Hive tahtına mezkur sülalenin önemli isimlerinden biri olan İltüzer'in küçük kardeşi I. Muhammed Rahim (1806-1825) oturdu. Muhammed Rahim Han iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla geçici olarak da olsa, eski han sülalesinden olan V. Ebulgazi'yi devletin tepesine oturttu. "Tarım ile uğraşan bölgelerdeki çiftçilerin büyük bir bölümü, XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlarında yapılan savaşlarda aktif olarak rol aldılar. Bu savaşlar hükümrân sınıfındakilerin hoşuna gitmeyen neticeler doğurdu. Çünkü çiftçiler, özellikle toprağı olmayan köylüler, toprak elde etmek için isyan başlattılar.

Muhammed Rahim, tahta çıkınca halkının ne kadar sıkıntı ve eziyet içinde bulunduğunu anladı. 1807 yılının ağustos ayında Beřkale bölgesindeki çiftçilerin büyük bir kısmı hana karşı isyan başlatıp Hive'ye doğru harekete geçtiler. Gerçi Muhammed Rahim, anlaşmaya yanaşmayan çiftçileri tarumar etse de bu olaydan korkup V. Ebulgazi'yi tahta çıkardı, kendisi ise onun yanında yardımcı olarak kaldı." [6] Lakin kısa bir süre içinde Muhammed Rahim yönetimde etkin bir hale gelerek V. Ebulgazi'yi tahtan uzaklaştırdı ve kendisini han olarak ilan etti. Muhammed Rahim, büyükbabası Muhammed Emin İnak Devri'nde başlayan Hive hanlığı sınırlarını genişletme ve burada yaşayan kabileleri birleştirme işini aşırı sertliğı dayanan bir politika aracılığı ile devam ettirdi.

"I. Muhammed Rahim (1806-1825), hanlığın yönetim kademesindeki kişilerle bir meclis düzenleyerek vergi reformunu hayata geçirdi. Toprak vergisini uygulamak için ferman çıkardı; gümrük ve darphane gibi kurumları oluşturdu ve altın sikke basmaya başladı." [7]

O, feodalizmin getirmiş olduğı dağınlıklığı ve başıbozukluğu

ortadan kaldırmak için mücadele ederek derebeylerini hükümlanlığı altına aldı.

Uzun yıllar devam eden kanlı savaşlardan sonra I. Muhammed Rahim, 1811 yılında Aral'ı hakimiyeti altına almayı başardı. Töre Murad öldürüldü. Orada 20.000 ailenin yaşaması mümkün olan bir kale yerle bir edildi.

XIX. asrın başlarında hanlığın merkezîleşmesi ile birlikte geçmiş devirlere göre bütün sahalarda bir canlanma başladı. Bu canlanma tesadüfî olmayıp, bir çok iktisadî ve sosyal nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştı.

Bu devirdeki üretim sistemi, feodalizmin üretim sistemi olsa da ticarî ilişkiler, tarım ve çiftçiliği ister istemez etkiliyordu. Kabileler arasındaki çok geniş olmayan ticarî ilişkiler onların birleşmelerine sebep oldu ve hanların merkezî bir devlet kurması için girişimlerini kolaylaştırdı. Bu devir, Özbekistan'ın iktisadî hayatının en önemli özelliklerinden biri olan mal-para ilişkilerinin geliştiğı bir dönemdir.

Mal-para ilişkilerinin gelişmesi, hanlığın vergi sisteminin değişmesinde de açıkça görölmekteydi. XIX. asrın ilk yarısında vergi mal karşılığı olarak değil, para ile alınmaya başlandı. Para ile vergi alma işi nisbî olarak güçlendi. Mesela; Hive'de arazi vergisi, para olarak alınmaya başlandı.

Feodal tarım sistemindeki değişiklikler, mal-para ilişkilerinin gelişmesi, urug-kabilecilik sisteminin uzun zamanlardan beri devam edip gelen bozuluşunu da çabuklaştırdı. Bu değişim, Özbekler arasında XIX. asrın başlarına gelindiğinde vakıf arazilerinin feodal kabile reisleri tarafından ele geçirilişi ile sona erdi. Bu durum, göçebe ve yarıgöçebe kabilelerin birleşmesi sonucunu doğurdu.

“Hive Hanlığı'nda, büyük toprak sahipleri tarafından hanlık sınırlarında ve Hive etrafında yaşayan çiftçilerin topraklarının zorla ellerinden alınmasına bu olaylar sebep oldu.”[8]

Ticarî ortaklıkların ve çiftçilik ile uğraşanların artması, büyük feodal mülk sahipliğinin doğuşu, yeni sulama inşaatlarının kurulması ve yeni toprak parçalarının temin

edilmesini gerektiriyordu.[9]

Bu durum, XVIII. asrın sonu ile XIX. asırda sulama işlerinin canlanmasına sebep oldu ve böylece sulama alanında büyük işler başarıldı, bir çok yere su götürüldü, yeni köyler kuruldu.

Tarım ürünlerine talebin artması, büyük sulama inşaatlarını kurma zorunluluğunu doğurmuş olsa da merkezî bir devlet sisteminin varlığı, Han ve onun yakınları, derebeyleri, tüccarlar ve zanaatkarların menfaatine idi.

Merkezî bir devlet kurulduğu takdirde sadece büyük sulama inşaatlarının kuruluşuna imkan doğmayacak, belki de komşu halkları talan, onların yerlerini gasp etmeye de imkan doğacaktı.

Hive'de derebeyleri ağır vergiler alma yoluyla kendi halklarını adeta yağmalamışlardır. Komşu halklara sık sık hücum ederek onları talan etmişlerdir. Talancılık, zenginlik kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Bu konuda saray tarihçilerinden Munis ve Âgehî eserlerinde çok değerli bilgiler vermişlerdir. Hive hanları; Karakalpak, Türkmen ve Afganistan'da yaşayan halklara muntazam bir şekilde hücum edip onların mal ve mülklerini yağmalamışlar ve çoluk çocukları ile birlikte esir almışlardır.

Son yönetim şekli de sık olarak kullanılmıştır. İnsanlar, hanlar ve onların yakın akrabaları tarafından güçlü derebeylerinin arazilerinde, çapa işlerinde ve şehir işlerinde hiçbir karşılık ödmeden çalıştırılmışlardır.

Memlekette en güzel ve en verimli yerler han ve onun evlatları, seçkinler, büyük derebeyleri ve din adamlarının elinde idi. "Bu yerler; yersiz çiftçiler, mecburî olarak göç ettirilip getirilen insanlar ve köleler tarafından imar edilmekteydi." [10]

Yukarıda tespit etmeye çalıştığımız olgular; güçlü derebeylerinin, hanların merkezî bir devlet kurma çabalarında onlara destek vermiş olduğu gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. Çünkü bu durum, aynı zamanda onların da işine geliyordu.

XIX. asrın ortalarına gelindiğinde, Karakalpak ve *Türkmen derebeylerinin Hive Hanlarına karşı yapmış oldukları mücadeleler* ve Hanlığ'ın feodal yapısından kaynaklanan

birtakım olumsuzlukların ekonomiye yansması neticesinde halkın durumu daha da ağırlaşmıştı.

Feodal mücadelelerin artması sonucunda bu devirde Hive tahtına çıkan hanlar (Muhammed Emin, Abdullah Han, Kutluk Murad), uzun yıllar devlet yönetimini ellerinde tutamadılar.

Kutluk Murad öldürüldükten sonra Hive'de tahta Seyid Muhammed (1856-1865) çıktı.

Seyid Muhammed, hükümranlığı döneminde komşu halkların Hive Hanlığı'na karşı olumsuz hareketlerini kırmak için onlara karşı acımasız bir şekilde davrandı.

Ondan sonra devletin başına II. Muhammed Rahim (1865-1910) geçti.

1873 yılında Hive Hanlığı Rusya tarafından saldırıya uğradı. Mağlubiyete uğrayan Hive hanı Rusya'yı metbu tanımak zorunda kaldı. Bu tarihten önce de Hive hanlarının Rus hükümetine karşı olan izzet ve hürmetleri, talep ve istekleri, Rusya'ya elçiler göndermeleri vb. ilişkiler bu devirde yaşamış sanatçıların eserlerine yansmıştır.

XIX. asra gelindiğinde Türkistan'daki diğer hanlıklar gibi Hive Hanlığı da merkezî bir yapıya kavuştu. İşte bu merkezîleşme neticesinde memlekette biraz ekonomik canlanma başladı; bu durum, bilim ve edebiyat alanlarında bir çok gelişmeyi de beraberinde getirdi.

XIX. asırda Harezmi'de eserler vermiş sanatçılardan saray tarihçileri Munis, Âgehî ve Beyanî'ler bu devrin edebî hayatına damgalarını vurmuşlardır.

Onlara gelinceye kadar XVII. asırda tahta bulunan Harezmi hanı ve tarihçisi Ebulgazi (1643-1663), "Şecere-i Türkî" ve "Şecere-i Terakkime" isimli eserleri kaleme almıştı. Ebulgazi'den başlayarak İltüzer (1804-1806) Devri'ne kadar Harezmi'de tarihî eserler yazıldığı malum değildir.

Munis, "Firdevsü'l-ikbal" isimli eserinde, Ebulgazi'den sonraki devir Harezmi hanlığı tarihinin, herhangi bir tarihçi tarafından yazılmadığı noktasında şunları söylemiştir: "Malum olsun ki Harezmi diyarında padişahlık yapmış olan Cengiz evladının vakıatı Ebulgazihan bin Arabhan'dan sonra yazılmamıştı. Bununla birlikte Eşmuhammed Beğ ve Muhammed Emin

İnak'ın devrindeki vakıalar da yazılmamıştı. Ben (Munis) o devirde meydana gelmiş olayları gücüm yettiğince araştırıp yazdım.

Fakat bir çok olayın zamanını aydınlatmayı başaramadım. Bunun için bu devir tarihini aydınlatmak uzun yıllar alacaktır.”[11] Ebulgazi'den İltüzer Devri'ne kadar herhangi bir tarihçi tarafından böyle mesuliyetli bir işin üstlenilmemesi ve bu işin Munis'e yüklenilmiş olması, onun kendi zamanın yetenekli bir tarihçisi olduğunun en önemli delilidir.

Harezmi tarihi hakkında Özbek Türkçesi -daha doğrusu Çağatay Türkçesi- ile eserler yaratma, başka dillerdeki eserleri Çağatay Türkçesine tercüme etme gibi işler, sonraları Munis'in talebesi olan Âgehî, Beyanî ve başka saray tarihçileri tarafından devam ettirilmiştir.

Munis, Âgehî ve Beyanî, XIX. ve XX. asrın başlarında Harezmi'de hüküm sürmüş hanlara ait “Fırdevsü'l-ıkbâl”, “Rıyazü'd-devle”, “Zübdetü't-tevarih”, “Gülşen-i devlet”, “Camiü'l-vukuati's-sultanî”, “Şahid-ıkbâl”, “Şecere-i Harezmişahî”, “Harezmi Tarihi” isimli eserleri yazmışlardır.

Bu eserler, 1914 yılına kadar, yani Hive Hanlığı'nda XVIII. asrın ikinci yarısından Esfendiyar (1910-1918) Devri'ne kadar olan tarihî olayları içermektedir.

Bu devirde Harezmi'de orijinal eserler yaratılmasının yanında, Arap ve Fars dillerinde yazılmış olan büyük tarihî eserleri Çağataycaya aktarma işi de bayağı üstün bir seviyede idi.

Orta Çağın meşhur şark tarihçisi Mesudî'nin (X. asır) “Mürüçü'z-zıhab”, İbn el Esir'in “Elkamîl fit tarih” ve Mirhand'ın “Ravzatü's-safa” ve bunun gibi bir çok tarihî-edebî eserler de[12] Çağataycaya tercüme edildi. Biz burada bu eserler üzerinde ayrıntılı olarak durmayacağız. Çünkü bu eserler üzerinde değişik çalışmaların yapılması gerekmektedir. Onlardan bazıları hakkında, Munis, Âgehî ve Beyanî'nin hayatı ve eserlerinden söz ettiğimizde bu konuyla ilgili bilgileri vereceğiz.

Edebiyat sahasında da bir çok saray şairi yetişmişti. Bu devirde “gazelhanlık” çok üstün bir seviyeye ulaşmıştı. XIX. asrın II. yarısında Hive Hanı sarayında yaşayan şairler

hakkında Tabibî, “Mecmuatü’s-şuara” isimli bir tezkire kaleme almıştı.

Tercüme işleri ve saray edebiyatının canlanmaya başlamış olmasına rağmen Harezm’de meydana gelen olayları yazma işi Munis ve Âgehî’den sonra sona ermişti.

XX. asrın başlarına gelindiğinde, 1873 yılından Esfendiyar Devri’ne kadar olan tarihî süreçte Harezm’de meydana gelen olayları, Harezm tarihçileri ve edebiyatçılarından biri olan Beyanî “Şecere-i Harezmşahî” isimli eserinde kaleme aldı.

XIX. asrın ilk yarısında Hive’de mimarlık alanında da bazı gelişmeler olmuştur. XVIII. asrın sonlarında tarihî eserlerin onarımlarının yanında, yeni binalar da kurulmuştur.

İşte bu devirde Harezm halk zanaatkarları, Orta Çağ Harzemşahlar Devri’ndeki gelenekleri yaşatmaya devam ettiler. Bunun sonucu olarak Eski Arık ve Ereng Han’ın harab olmuş sarayının bazı bölümleri onarılarak onların etrafına yeni binalar yapıldı.

1809 yılında Kutluk Murad, özel bir mimariye sahip olan bir medrese inşa ettirdi. Ondan sonra tahta çıkan Muhammed Rahim ve Allah Kulu Han da 1822 yılında büyük bir medrese inşa ettirdi.

XIX. asrın ilk yarısında yaratılan en büyük mimarî eserlerden biri altı kilometre uzunluğu olan Dişan Kalesi’dir.

Dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biri olan Harezm’de sanatsal faaliyetler, Hive hanlığı döneminde de devam etmiştir. Güzel sanatların dallarından olan musikîşinaslık ve hattatlık gibi alanlarda da bir çok önemli şahsiyet yetişmiş ve orijinal eserler vermişlerdir. Burada üzerinde önemle durmak istediğimiz nokta, edebî hayatın Hive Hanlığı’nda devrin bütün olumsuzluklarına rağmen Klasik Çağatay Edebiyatı geleneğini devam ettiriyor olması ve bu devirde tarih yazıcılığı, tercümanlık ve divan teşkil etme işinin hala yüksek bir seviyede olduğudur. Munis, Âgehî, Beyanî ve Kamil Harezmî gibi sanatçılar Nevaî geleneğini devam ettirerek çeşitli türlere ait mükemmel eserler ortaya koymuşlardır.

Nevaî geleneğini devam ettiren sanatçıların bir çoğu Hive Hanlığı’nda toplanmışlardı. Bu sanatçılardan biri olan Munis

(1778-1828), XVIII. asrın II. yarısı ve XIX. asrın başlarında Harezm'de yaşamış Şir Muhammed b. Emir İvaz Beğ'in oğludur. O, iyi bir tarihçi, yetenekli bir şair aynı zamanda da önemli bir devlet adamı -Mirab (Su işleri müfettişi)- idi. Munis, yaratmış olduğu

edebî eserler ile Çağatay edebiyatının gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiş ve onun kaleme almış olduğu tarihî eserler de Türkistan halklarının tarihini öğrenmede çok önemli kaynaklar olma özelliği taşımaktadırlar. Ayrıca Farsçadan yapmış olduğu tercümeler de bu devir edebiyatı hazinesinin zenginleşmesini sağlamıştır.

Munis'in hayatı, eserleri ve sanat anlayışı ile ilgili olarak Özbekistan'da bir çok önemli araştırma yapılmış olup, onun eserlerinden örnekler neşredilmiştir.[13]

Munis, gençlik çağlarından itibaren bilimsel konulara ilgi duymaya başladı; tarih ve edebiyatı sevdi ve kendisinden önce yaşamış şair ve tarihçilerin eserlerini büyük bir dikkat ve ilgi ile okudu. Munis, gençlik çağlarından itibaren yazmaya başlamış olduğu şiirlerini 1813 yılında bir araya getirerek divan tertip etti ve ona "Munisü'l-uşşak" adını verdi. Bu divan çeşitli tür ve konulardaki şiirlerden oluşmaktadır ve yaklaşık olarak 8000 beyit kadardır. Munis divanının çeşitli zamanlarda istinsah edilmiş elyazma nüshaları Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'nde 1330, 1793, 7568, 940, 9556 numaralar ile saklanmaktadır.[14]

Munis, "Firdevsü'l-ikbal" isimli eserin de yazarıdır. Beş babdan ibaret olan bu eser, efsanevî rivayetten başlayıp, 1825 yılına kadar Harezm'de geçen olayları içine almaktadır. "Firdevsü'l-ikbal'de Özbekler, Türkmenler ve Karakalpakların hayatı ve tarihine ait çok geniş ve açık bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler, söz konusu boyların maddî hayatı, ağır yaşam şartları ve hükümdarlarla olan münasebetleri hakkındaki önemli ayrıntılardır.

Munis, bu eseri tamamlayamamıştır. O, eski zamanlardan başlayarak Muhammed Rahim Han hükümrانlığının 7. yılına (1813'e) kadar olan olayları yazmıştır. Eseri onun öğrencisi

olan Muhammed Rıza Âgehî tamamlamıştır.

Munis ve Âgehî'nin bu eserinin bir çok elyazma nüshası Taşkent ve Leningrad'daki kütüphanelerde bulunmaktadır.[15]

Hive Hanlığı'nın meşhur şair, tarihçi ve tercümanlarından biri olan Munis, bir çok tarihî eseri de Çağataycaya tercüme etmiştir. O, şark tarihçisi Mirhand'ın umumî tarihe ait meşhur "Ravzatü's-safa" isimli eserinin I. cildini ve II. cildinin I. bölümünü Farsçadan tercüme etmiştir.

Bu tercümenin yegane nüshası şu anda Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'nde 3446 numara ile saklanmaktadır.

Harezm'de XIX. asırda yetişen en önemli şairlerden biri olan Âgehî,[16] 1809'da Hive şehrinin Kıyat köyünde dünyaya gelmiştir. Onun ailesi Hive Hanlığı'nda uzun yıllar "Mirablık" görevinde bulunmuştur. "Mirab" bir ailede doğup büyüyen Âgehî, iyi bir eğitim almıştır. Küçük yaşta babasını kaybeden Âgehî, tarihçi ve devlet adamı olan amcası Munis tarafından himaye edilmiş ve medrese eğitimi almıştır. Âgehî, edebî faaliyetlerine başlamadan kendisinden önceki Çağatay edebiyatı temsilcilerini -özellikle Nevaî'yi- ve Fuzulî gibi şark medeniyetinin üstün temsilcilerini sevgi ve büyük bir dikkatle incelemiştir. Nevaî'den sonra Çağatay edebiyatında en fazla eser veren Âgehî, 1874'de doğduğu köy olan Kıyat'ta ölmüştür.

Çok genç yaşta şiir yazmaya başlayan Âgehî, şiirlerini 1872 yılında "Ta'vizü'l-aşıkın" adını vermiş olduğu divanında toplamıştır. Divan, kısa bir söz başı ile başlamaktadır. Âgehî burada, kendi hayatı ve edebî faaliyetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Daha sonra gazeller gelmektedir. Gazeller şark şairlerinin divan tertip ediş geleneğine uygun olarak alfabetik sıraya göre (Arap alfabesine göre) verilmiştir. Bunlardan başka Çağatayca ve Farsça muhammes, müseddes, müsemmen, rübaî, muamma, tercî-i bend, müstezad, murabba, kıta, tuyuk, mülemma, mesnevî ve kasideler divanda yer almaktadır. Divanın sonunda ise bazı tarihî bilgiler vardır. Bunlar; Hive hanlarının tahta çıkışı, ölümü ve bazı büyük şahsiyetlerin ölüm tarihleri, XIX. asırda Harezm'de kurulan bazı binaların ve Harezm surlarının kuruluşu ile ilgili

bilgilerdir.

Âgehî divanının 9 adet elyazma ve iki adet taşbasma nüshası vardır.[17]

Âgehî'nin şairlikten başka tarihçilik ve tercümanlık gibi özellikleri de vardır. Âgehî'nin tarihçi sıfatı ile yazmış olduğu orijinal eserleri şunlardır:.

Firdevsü'l-ikbal: Bu eser efsanevî rivayetten başlayıp 1825 yılına kadar Harezmi'de geçen olayları içine almaktadır.

Riyazü'd-devle: Bu eserde Allah Kulu Han'ın saltanatı (1825-1843) anlatılmaktadır.

Zübdetü't-tevarih: Rahim Kulu Han (1843-1846) zamanındaki tarihî olayları anlatan bir eserdir.

Camiü'l-vukuati's-sultaniye: Muhammed Emin İnak'ın saltanatı (1846-1855) dönemindeki olayların kaleme alındığı bir eserdir.

Gülşen-i devlet: Seyyid Muhammed Han'ın hükümrânlığı zamanındaki (1856-1865) olaylar inceleme konusu yapılmıştır.

Şahid-i ikbal: II. Muhammed Rahim Han'ın saltanatının (1865-1910) 1872 yılına kadar süren devresi hakkında yazılmış bir eserdir.

Âgehî'nin, orijinal eserlerinden başka, Farsçadan Çağataycaya çevirmiş olduğu tarihî ve edebî eserler de mevcuttur. Bu eserler şunlardır: "Kabusname", "Zübdetü'l-hikayet", "Miftahü't-talibin", "Tezkire-i Mukimhanî", "Tabakat-ı Ekberşahî", "Tarih-i Nadirî", "Ahlak-i Muhsunî", "Ravzatü's-safa", "Gülistan", "Yusuf ve Züleyha", "Heft Peyker-i Nizamî", "Şah ve Geda".[18]

Muhammed Yusuf (Mahlası Beyanî), XIX. asrın ikinci yarısı ve XX. asrın başlarında Harezmi'de yaşamış olan tarihçi ve şairlerden biridir. O, tarihçi sıfatı ile "Şecere-i Harezmişahî" ve "Harezmi Tarihi" gibi eserler ve şair sıfatı ile mükemmel bir divan tertip etmiş bir şahsiyettir. Bununla birlikte Beyanî, Arapça, Farsça ve başka dillerde yazılmış olan birçok eseri de Çağataycaya tercüme etmiştir.

Beyanî, Hive hanlarından İltüzer Han (1804-1806) soyundandır. Onun babası, Babacan Beğ Allahverdi Töre'nin oğlu olup İltüzer'in torunu idi. Beyanî 1859 yılında Hive'de doğdu. O, gençlik çağlarından itibaren bilime ilgi duymaya başladı;

kendi çağının yetenekli şair ve tarihçisi olmayı başardı. Beyanî'nin mükemmel gazellerini içine alan divanının bir çok nüshası elyazma şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır.[19]

Bununla birlikte Beyanî'nin Hive'de litografya yolu ile basılmış divanları da mevcuttur.[20]

Beyanî tarafından yazılmış şiirler, XIX. asrın II. yarısı ve XX. asır başları Çağatay edebiyatı tarihini ve bununla birlikte şairin hayatı ve yaratıcılığını ortaya koymada büyük bir öneme sahiptir. Beyanî'nin divanında sevgi mazmunundan başka, yaşadığı çağdan muzdarip olup, adalet ve insafın hayata geçirilmesini arzu ederek yazılmış; feodal zulüm ve eziyeti, yönetici sınıfının zevk ve eğlence içinde yaşadığını anlatan şiirler de mevcuttur.

Beyanî'nin "Şecere-i Harezmsahî"[21] isimli eseri, Munis ve Âgehî'nin tarihî eserlerinde tasvir edilmiş Harezmsahî'de XVII. asrın II. yarısından başlayarak 1873 yılına kadar meydana gelen olaylar ile birlikte son devir yani, 1873-1913/1914 yılları arasında meydana gelen tarihî olaylar hakkında da bilgiler vermektedir. Bu eser içeriği itibarı ile Munis ve Âgehî tarafından yazılmış olan tarihî eserlerin bir özeti ve devamı olarak kabul edilebilir.

Beyanî'nin ikinci tarihî eseri, "Harezmsahî Tarihi"dir.[22] Bu eser "Şecere-i Harezmsahî" adlı eserden sonra yazılmıştır. Eserdeki bazı bölümler Beyanî'nin bir önceki eserinde de mevcuttur.

Beyanî, orijinal tarihî eserler yazmanın yanında bir çok tarihî eseri de türlü dillerden Çağataycaya tercüme etmiştir. Bunlardan biri; Mevlana Derviş Ahmed'in 1681 yılında yazmış olduğu umumî tarihe ait "Sehaifü'l-ahbar"[23] isimli eseridir. Bir diğer tercümesi ise Binaî'nin "Şeybanîname"[24] isimli eseridir.

Hive Hanlığı döneminde yaşamış ve sanatsal değeri yüksek bir çok edebî ve tarihî eserler yazmış olan Muhammed Yusuf Beyanî, 1923 yılında Harezmsahî'de vefat etmiştir.

Hive Hanlığı'nda, yukarıda tanıtmaya çalıştığımız sanatçılardan başka Kamil Harezmsahî, Ziyrekî vb. gibi sanatçılar da çeşitli eserler vermişler ve bu dönem edebiyatının

gelişmesi ve şekillenmesinde önemli roller oynamışlardır.[25] Hive Hanlığı'nın siyasî, sosyal, kültürel ve edebî hayatı ile ilgili olarak saptamaya çalıştığımız olgular aslında bir çok tarihçi ve Türkistan hanlıklarını inceleme konusu yapan araştırmacılar tarafından ortaya konulmuş bir durumdadır. Fakat bizim bu çalışma ile ulaşmak istediğimiz sonuç; Hive Hanlığı'nın siyasî, sosyal, kültürel ve edebî hayatı ile ilgili olarak yazılmış eserleri ilim alemine tanıtarak bundan sonra yapılacak olan çalışmalarda Munis, Âgehî ve Beyanî gibi sanatçıların eserlerinin birinci dereceden önemli kaynaklar olarak ele alınması olduğudur. Çünkü bu eserlerde Türkistan hanlıklarının tamamı ile ilgili detaylı tarihî bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler geniş kapsamlı olarak değerlendirildiğinde Türkistan tarihinin karanlıkta kalan bir çok meselesi kolaylıkla aydınlatılacak ve bu döneme söz konusu kaynaklar aracılığı ile ışık tutulacaktır.

Yrd. Doç. Dr. Feridun TEKİN,
Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Eğitim Fakültesi /
Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 8 Sayfa: 634-640

■ Dipnotlar:

- [1] Zeki Velidî Togan, "Harizm", İslam Ansiklopedisi, M. E. B. Yayınları, İstanbul, 1993, cild 5/1, s. 240.
- [2] S. P. Tolstov, Drevniy Harezm, Moskva, 1948; Po Sledam Drevneharezmiyskoy Sivilizitsii, Moskva-Leningrad, 1948; Y. G. Gulamov, Harezmning Sugarılış Tarihi (Kadimgi Zamanlardan Hazırgeçe), Taşkent, 1959.
- [3] Gulamov, a.g.e., s. 7.
- [4] Munis ve Âgehî, Firdesü'l-ikbal, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 5364/1, Varak: 50a, b.
- [5] Gulamov, a.g.e., s. 216.
- [6] M. Y. Yoldaşev, Hive Hanlığı'da Feodal Yer Egeliği ve Devlet Tüzilişi, Taşkent, 1959, s. 86.

- [7] Özbekistan SSR Tarihi, Taşkent, 1957, I. cild, II. kitap s. 55.
- [8] M. Y. Yoldaşev, Zemlevladienie i Gosudarstvennoe Ustroystvo Feodalnoy, Hivı XIX. Veka, v Svete Materialov archive Hivinskikh Honov, Avtoreferat Dissertatsiya Na Soiks Uçen. Stepni Dok-ra İstiriçeskih Nauk, Leningrad, 1953, s. 11.
- [9] K. Münirov, Munis, Âgehî ve Beyaniyning Tarihiy Eserleri, ÖzSSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent, 1960, s. 10.
- [10] İstoriya Narodov Uzbekistana, Taşkent, 1947, cild II, s. 147.
- [11] Munis ve Âgehî, a.g.e., Varak: 72b, 73a.
- [12] Burada sözü edilen eserlerin Çağatay Türkçesi ile çevirileri Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî isimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü'nde saklanmaktadır.
- [13] Özbek Edebiyatı Tarihi Hrestomatiyası, Taşkent, 1945, cild II, s. 232.; Özbek Poeziyasının Antologiyası Taşkent, 1948, s. 168.; Edebiyat Hrestomatiyası (Orta mekteblarning 8. sinfı üçün), Taşkent, 1956, s. 130-131.; N. M. Mallayev, Özbek Edebiyatı Tarihi (Ulug Oktaybr Sostialistik Revolyutsiyasıga Kadar), Taşkent, 1956, s. 128.; Şir Muhammed Munis, Tenlengen Eserler, Taşkent, 1957.
- [14] Bu nüshalar ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bakınız. K. Münirov, a.g.e., s. 17-18.
- [15] Bu nüshaların bulunduğu kütüphaneler ve bunlar hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bakınız. Münirov, a.g.e., s. 40-42.
- [16] Âgehî'nin hayatı, eserleri ve sanat anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bakınız. Feridun Tekin, Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-aşikin) nın Dil Özellikleri-Ses ve Şekil Bilgisi- (Yayınlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2001.; "Muhammed Rıza Âgehî ve Ta'vizü'l-aşikin Divanı", Türk Kültürü, Sayı: 446, Yıl: XXXVIII, Haziran 2000, s. 370-375.; "Muhammed Rıza Âgehî", Türklük Bilimi Araştırmaları, 9. Sayı, Sivas, 2000, s. 267-287.
- [17] Bu nüshaların saklandığı kütüphaneler ve diğer bilgiler için bakınız. F. Tekin, Âgehî Divanı (Ta'vizü'l-aşikin) nın Dil Özellikleri, s. 4-24.

[18] Yukarıda söz edilen Âgehî'nin orijinal ve tercüme eserlerinin elyazma nüshaları ve onların saklandığı kütüphaneler hakkında geniş bilgi için bakınız. F. Tekin, "Muhammed Rıza Âgehî", s. 276-281.

[19] Divan-ı Beyanî, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 1120, 7106, 6666/I.

[20] Divan-ı Beyanî; Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Litografik Kitaplar Bölümü, Envanter No: 39, 40, 8729, 8950.

[21] Muhammed Yusuf Beyanî, Şecere-i Harezmsahî, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 9596.

[22] Muhammed Yusuf Beyanî, Harezm Tarihi, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 7421.

[23] Mevlana Derviş Ahmed, Sehaifü'l-ahbar, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 6785.

[24] Binaî, Şeybanîname, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî İsimli Şarkşinaslık Enstitüsü Elyazmalar Bölümü, Envanter No: 3422.

[25] Hive Hanlığı'nın diğer sanatçıları ve eserleri için bakınız. Janos Eckmann, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Hzl. Osman Fikri Sertkaya, TDK. Yay. No: 635, Ankara, 1996, s. 210-216. Taryhy makalalar